

Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток» включено до переліку наукових фахових видань України з державного управління (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 1643 від 28.12.2019).

Спеціальність – 281.

Державне управління: удосконалення та розвиток. 2023. № 11.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2156.2023.11.17>

УДК 304.4:35501(477)(470+571)+341.38

В. О. Бакальчук,

к. філос. н., провідний науковий співробітник відділу суспільних процесів,

Національний інститут стратегічних досліджень

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7723-6802>

Ю. А. Тищенко,

аспірант, заступник керівника центру суспільних досліджень,

Національний інститут стратегічних досліджень

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5441-7432>

Ю. Б. Каплан,

к. політ. н., завідувач відділу суспільних процесів,

Національний інститут стратегічних досліджень

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-5282-0879>

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

V. Bakalchuk,

PhD in Philosophy, Leading Researcher of the Department of Social Processes,

National Institute of Strategic Studies

Yu. Tyshchenko,

Postgraduate student, Deputy Head of the Social Research Center,

National Institute of Strategic Studies

Yu. Kaplan,

PhD in Political Sciences, Head of the Department of Social Processes,

National Institute of Strategic Studies

PROTECTION OF THE CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND THE POST-WAR PERIOD

У статті здійснено аналіз викликів збереження та управління культурною спадщиною, які постають перед Україною на тлі російсько-української війни. Аналіз охоплює атаки на культурну спадщину, передумови встановлення справедливого миру та управління культурною спадщиною для сталого повоєнного відновлення. Дослідження у статті спирається на підхід до культурної спадщини, матеріальної та нематеріальної, у контексті її значення для українського народу та основи національної ідентичності. Розкрито використання російських атак на культурну спадщину України метою знищення української ідентичності. У статті окреслено процеси консолідації українського народу навколо питань захисту культурної спадщини, переосмислення її російського імперського та радянського тоталітарного спадку, а також – тенденції зміцнення національної та проєвропейської ідентичності. У статті стверджується, що досвід протистояння російській агресії у консолідації з демократичним цивілізованим світом, втілений в актуальних культурних практиках та творах мистецтва, стали складовою культурної спадщини України періоду російсько-української війни.

Проведено аналіз нормативно-правового регулювання культурною спадщиною та запропоновані заходи з його удосконалення. В статті обґрунтовується думка, що притягнення до відповідальності за злочини проти культурної спадщини є складовою встановлення справедливого миру в Україні, а реституція та протидія незаконному обігу культурних цінностей України – складова забезпечення миру та безпеки на глобальному та національному рівнях. Інтеграція європейських цінностей та підходів до управління культурною спадщиною сприятиме посиленню спроможності щодо збереження та популяризації культурної спадщини України, а також – подальшій євроінтеграції України та досягненню глобальних цілей сталого розвитку.

Визначені підходи до політики збереження та управління культурною спадщиною у контексті сталого повоєнного відновлення – глобальних цілей

сталого розвитку та подальшого євроінтеграційного поступу України. Зроблено висновок про необхідність інтеграції питань управління культурною спадщиною в політику повоєнного соціально-економічного розвитку України.

The article analyzes the challenges of preserving and managing cultural heritage, which Ukraine faces against the background of the Russian-Ukrainian war. The analysis covers attacks on cultural heritage, prerequisites for a just peace, and managing cultural heritage for sustainable post-war recovery. The research in the article is based on an approach to cultural heritage, tangible and intangible, in the context of its significance for the Ukrainian people and the basis of national identity. The use of Russian attacks on the cultural heritage of Ukraine with the aim of destroying Ukrainian identity has been revealed. The article outlines the processes of consolidation of the Ukrainian people around issues of cultural heritage protection, reinterpretation of its Russian imperial and Soviet totalitarian legacy, as well as trends of strengthening national and pro-European identity. The article claims that the experience of resisting Russian aggression in consolidation with the democratic civilized world, embodied in current cultural practices and works of art, became a component of the cultural heritage of Ukraine during the Russian-Ukrainian war period.

An analysis of the normative-legal regulation of cultural heritage was carried out and measures for its improvement were proposed. The article substantiates the opinion that prosecution for crimes against cultural heritage is a component of establishing a just peace in Ukraine, and restitution and countering the illegal circulation of cultural values of Ukraine is a component of ensuring peace and security at the global and national levels. The integration of European values and approaches to the management of cultural heritage will contribute to the strengthening of the capacity to preserve and popularize the cultural heritage of Ukraine, as well as to the further European integration of Ukraine and the achievement of global goals of sustainable development.

Approaches to the policy of preservation and management of cultural heritage in the context of sustainable post-war recovery – global goals of sustainable development and further European integration progress of Ukraine are defined. A conclusion was made about the need to integrate issues of cultural heritage management into the policy of post-war socio-economic development of Ukraine.

Ключові слова: *культурна спадщина, національна ідентичність, геноцид, повоєнне відновлення, цілі сталого розвитку.*

Key words: *cultural heritage, national identity, genocide, post-war recovery, sustainable development goals.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Використання тактики культурного знищення не є новою в практиці ведення військових дій. Попри наявну систему міжнародного права, знищення культурної спадщини є системною практикою під час військових агресій та конфліктів та є наслідком, супутнього або ж навмисного, знищення ідентичності етнічних/релігійних груп і цілих народів. Знищення культурної спадщини, яку зазнає атакована спільнота під час збройних конфліктів негативно позначається на можливостях її самовідтворення як колективної ідентичності та має деструктивний вплив на можливості її подальшого розвитку. Наявна система міжнародного права щодо захисту культурних цінностей в умовах збройного конфлікту не містить дієвих запобіжників від здійснення злочинів проти культурної спадщини, що зумовлює постійний пошук нових підходів та інструментів захисту культурної спадщини, які б були адаптовані до актуальних загроз її збереження та відновлення. Відтак питання удосконалення політики щодо захисту культурної спадщини набуває все більшого значення для забезпечення миру та безпеки на глобальному та національному рівнях.

Поступове утвердження тісного взаємозв'язку культурної спадщини та групової ідентичності обумовило зміни підходів до питань збереження

культурної спадщини в умовах збройних конфліктів 21 століття. Так, у доповіді експерта НАТО Фредеріка Росена [1, с. 12] відзначено зростання ролі культурної спадщини у війнах 21 століття – від Балкан до Іраку, а також в Афганістані, Малі, Лівії та Сирії. Безпрецедентна роль, яку набуває культурна спадщина у збройних конфліктах, обумовила трансформацію підходів ключових міжнародних організацій щодо захисту культурної спадщини, що охоплюють питання: нової ролі політики ідентичності як основного рушія збройних конфліктів, розквіт гібридних воєн, питання глобалізації конфлікту та його урбанізації, розвиток транснаціонального незаконного обігу культурних цінностей та нові міжнародні норми щодо захисту культурної спадщини.

Поступове утвердження в міжнародному праві тісного взаємозв'язку культурної спадщини та групової ідентичності обумовило еволюцію самого поняття „культурна спадщина”. Так, міжнародні конвенції ЮНЕСКО щодо питань охорони та захисту культурної спадщини оперують термінами „всесвітня культурна спадщина”, „культурні цінності”, „нематеріальна культурна спадщина” і є свідченням дедалі глибшого розуміння значення культурної спадщини для збереження національної/локальної групової ідентичності. Поняття культурної спадщини починає охоплювати не лише історичні культурні об'єкти світового значення, а когнітивний вимір культурної спадщини як джерела та інфраструктури ідентичності певної спільноти.

Подальшого розвитку поняття „культурна спадщина” набула у Рамковій Конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства 2005 року (т. зв. Конвенція Фаро) [2], і складається з:

а) усіх форм культурної спадщини в Європі, які разом складають спільне джерело пам'яті, розуміння, самобутності, згуртованості й творчості;

б) ідеалів, принципів і цінностей, які отримані з досвіду, накопиченого завдяки прогресові й конфліктам минулого, та які сприяють розвитку мирного й стабільного суспільства, яке ґрунтується на повазі прав людини, демократії та верховенстві права.

Визначення культурної спадщини у Конвенції Фаро охоплює як матеріальні (рухомі й нерухомі культурні цінності та їх когнітивне значення), так і нематеріальні ресурси (історичну пам'ять, пісні, традиції, мову та живі культурні практики) культурної спадщини у її взаємозв'язку з історичною пам'яттю, теперішнім та пріоритетами майбутнього розвитку.

Системні атаки на культурну спадщину України в ході російсько-української війни актуалізують питання суспільної значущості культурної спадщини у збереженні національної ідентичності українського народу, необхідність вироблення підходів державного управління культурною спадщиною відповідно до викликів сьогодення та пріоритетів майбутнього розвитку. Переосмислення підходів до державної політики управління культурною спадщиною повинне також охоплювати питання подальшого євроінтеграційного поступу України відповідно до сучасних міжнародних практик управління культурною спадщиною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значення культурної спадщини у збройних конфліктах 21 століття, зокрема як складової економіки війни, приводу для військової ескалації, тактики ведення війни з метою знищення групової ідентичності атакованої групи ґрунтовно висвітлені у працях Ф. Росена [2], [3]. Доцільно відзначити дослідження щодо впливу руйнування архітектурної спадщини як інструменту знищення історичної пам'яті під час воєнних конфліктів (Р. Беван) [6] та впливу культурної деструкції під час війни на ідентичності груп та їх повоєнне відновлення (Н. Ашерсон) [11], використання культурної спадщини як інструменту післявоєнного відновлення (К. Бішоп) [25], повоєнної відбудови та відновлення культурної спадщини (С. Баракат) [24]. Дослідники акцентують на ролі культурної спадщини у збройних конфліктах як складової групової ідентичності атакованих груп та впливу культурного руйнування на можливості повоєнного відновлення постраждалої від війни спільноти.

Використання РФ гібридних інструментів для знищення української ідентичності, утвердження власної гегемонії над українським народом та

намагання легітимізувати територіальну експансію 2014 року ґрунтовно висвітлені вітчизняними науковцями, серед яких доцільно відмітити національну доповідь Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (С. Пирожков, О. Майборода, Ю. Шайгородський та ін.) [10] та аналітичну доповідь Національного інституту стратегічних досліджень (М. Яблонський, В. Лозовий, О. Валевський, С. Здіорук, С. Зубченко та ін.) [19]. Дослідники акцентують на значущості історичної пам'яті українського суспільства та ціннісної трансформації національної ідентичності у протистоянні російській неоімперській політиці.

Водночас, залишаються недостатньо дослідженими питання використання РФ питань культурної спадщини як гібридного інструменту знищення української ідентичності та спроби РФ легітимізувати власну неоімперську політику. Тривалий час у вітчизняній науковій думці переважав підхід до концепції охорони культурної спадщини лише як матеріальної власності держави. Такий концептуальний підхід не давав можливості прослідкувати ту когнітивну роль, яку відіграє культурна спадщина в російсько-українській війні та у збереженні національної ідентичності. Аналіз атак на культурну спадщину України в Криму як гібридного інструменту військової експансії 2014 року, ґрунтовно висвітлений експертами Центру оборонних стратегій К. Бусол та А. Фроловою [21]. Однак, це дослідження було здійснене ще до повномасштабного вторгнення РФ в Україну і не охоплює всього спектру наявних викликів збереження і відновлення культурної спадщини України.

Серед досліджень щодо ролі культурної спадщини в умовах російської агресії слід виокремити дослідження Т. Короткий, Я. Савченко [20], а також аналітичну доповідь співробітників Національного інституту стратегічних досліджень [26]. В рамках цих досліджень звертається увага на необхідність врахування взаємозв'язку матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, знищення якої становить загрози збереженню національної ідентичності. Масштаби викликів з якими зіткнулась Україна в ході російсько-української

агресії гостро актуалізують питання реформуванні державного управління культурною спадщиною на концептуальному та управлінському рівнях.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз підходів до реформування державної політики у сфері охорони культурної спадщини України. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних завдань: дослідити безпекові загрози у питаннях збереження культурної спадщини в умовах російської агресії; проаналізувати концептуальні та управлінські підходи до реформування державної політики у сфері охорони культурної спадщини відповідно до наявних загроз та пріоритетів подальшого розвитку України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заперечення російською стороною права Українського народу на власну культурну спадщину та ідентичність супроводжує російську військову агресію проти України. З самого початку культурний вимір займав центральне місце в обґрунтуванні російської агресії проти України – окупації Криму та подальшої збройної агресії: „Маніпулювання культурною спадщиною є частиною російської стратегії встановлення історичної, культурної та релігійної гегемонії над українським народом” [3, с. 17].

Претензії на право власності щодо культурної спадщини, яка знаходиться на території іншої держави можуть бути використані для провокування нових або загострення наявних конфліктів [1, с. 16]. Саме такий інструмент використала РФ для аргументування територіальних претензій до України, тимчасової окупації частини її території та здійснення подальшої військової агресії. Російська сторона привласнила матеріальні активи культурної спадщини України та включила її до культурного надбання Російської Федерації.

На тимчасово окупованих територіях російська сторона застосовує тактику „культурної інженерії” [3, с. 17], що спрямована на переформатування українських регіонів з метою знищення української ідентичності зсередини спільнот на окупованих територіях. Ця тактика культурної інженерії має на меті

утвердження панування ідеології „руського міру” та російського імперіалізму та полягає у маркуванні культурного простору ідеологічно значущими російськими нарративами та персоналіями: перейменування вулиць, встановлення пам’ятників та пам’ятних дощок так званих „героїв сво”, „ополчення”, „вічливих чоловічків” тощо. Іншою складовою такої політики культурної інженерії є когнітивна експлуатація об’єктів культурної спадщини України на тимчасово окупованих територіях в пропагандистських цілях. Прикладом такої політики є діяльність російської влади на об’єкті Всесвітньої спадщини „Херсонес Таврійський”. Об’єкт служить місцем активної пропаганди та агітації, проведення масових заходів російської культури, зазнає т. зв. „благоустрою”, наслідком якого є знищення його культурно-історичного вигляду та руйнування. Триває масштабна забудова музею-заповідника з метою перетворення його „мекку російського православ’я” [4] – паломницького центру РПЦ яка є опорою політики неімперської експансії РФ.

РФ також застосовує культурну інженерію з метою приховати геноцидні злочини проти українського народу. Прикладом націлювання на історичну пам’ять про російські злочини в Україні є демонтаж пам’ятника Жертвам Голодомору 1932–1933 років у тимчасово окупованому Маріуполі у жовтні 2022 року. Таким чином, знищуючи об’єкти культурної спадщини, російська сторона намагається вичистити з історичної пам’яті фізичні нагадування про власні попередні злочини геноцидного характеру. Також, російська сторона застосовує й зворотню тактику – реконструкцію об’єктів культурної спадщини для приховання злочинів власної агресії. Прикладом є реалізація проекту окупаційної сторони з відновлення Маріупольського драматичного театру, яке є місцем масового убивства цивільного населення у березні 2022 року. Фізична реконструкція об’єкта у цьому випадку спробою унеможливлення розслідування вчиненого злочину та стерти саму пам’ять про нього.

Україна також зіткнулась з безпрецедентним масштабом фізичного знищення культурної спадщини. З 24 лютого 2022 року по 25 вересня 2023 року

пошкоджено або зруйновано 835 об'єкти культурної спадщини [5]. Характерною рисою атак російської сторони на об'єкти культурної спадщини є їх знищення далеко від лінії фронту і без військової доцільності. За таких обставин об'єкти та місця з певним значенням вибираються для забуття з навмисним наміром. У таких випадках архітектура набуває тотемічної якості, оскільки презентує присутність спільноти, обраної з метою знищення і є актом „стирання будь-якого фізичного нагадування про народ, його колективної пам'яті” [6, с. 8-10].

У зоні ризику також об'єкти, які перебувають під посиленням захистом, як такі, що мають особливу цінність для міжнародної спільноти та групи, яка зазнає знищення. Свідченням вразливості об'єктів культурної спадщини в Україні, які перебувають під посиленням захистом, є обстріл російською стороною приміщень історичного центру Одеси, внесеного напередодні до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Цей випадок демонструє феномен „темної сторони охорони культурної спадщини” [1, с. 17], коли міжнародна увага провокує ворога до націлювання на об'єкти спадщини під особливим захистом. Атака на історичний центр Одеси ставить РФ в один ряд з терористичними актами проти культурної спадщини в Афганістані (2001 р.), Сирії (2015/2016 рр.), Малі (2012 р.) як демонстративний акт виклику світовій спільноті з націлюванням на культурну спадщину.

Від початку агресії у 2014 році РФ також здійснює незаконне привласнення та вивезення культурних цінностей музейних фондів України та знахідок своїх незаконних археологічних експедицій на тимчасово окупованій території України. Так, за період з 2014 р. по 2021 р. міністерством культури РФ було видано 566 дозволів на проведення робіт з виявлення та вивчення об'єктів археологічної спадщини на території тимчасово окупованого Криму [4, с. 11]. Нового масштабу розкрадання та незаконне переміщення культурних цінностей набуло у новій фазі україно-російської війни – розграбовано десятки українських музеїв, зокрема колекція скіфського золота з розкопок Мелітопольського кургану, тривають археологічні розкопки у Криму.

Викрадені російською стороною культурні цінності можуть осідати як в російських державних фондах (Державний Ермітаж, Інститут історії матеріальної культури РАН, Інститут археології РАН, ін.), так і приватних колекціях представників країни-агресора та колаборантів на окупованих територіях.

Незаконний обіг культурних цінностей є наступним викликом збереження культурної спадщини в ході україно-російської війни. Так, після окупації Криму й окремих регіонів Сходу України 2014 року активізувалися інтернет-аукціони, де почали з'являтися археологічні предмети, характерні для пам'яток Криму й Сходу України [7]. Ще більше ризики незаконного обігу культурних цінностей на чорному ринку зросли з 2022 року. Масштаби розкрадання рухомих культурних цінностей України значною мірою унеможливають визначення обсягу втраченої культурної спадщини України та їх ідентифікації, а відтак – ускладнюють можливості їх повоєнної реституції в Україну.

Російські злочини проти культурної спадщини України відповідають характеру діяльності терористичних груп, коли мародерство та розкрадання культурних цінностей в умовах збройного конфлікту можуть бути елементами культурного знищення групи, а незаконна торгівля культурними цінностями – складовою економіки збройного конфлікту.

За оцінкою доповідачів спеціальних процедур Ради з прав людини ООН від 22 лютого 2023 року [8] спробою стерти українську ідентичність визначено зокрема: напади на українські культурні символи, знищення культурних ресурсів (сховища української літератури, музеї та історичні архіви). Такі дії РФ супроводжуються тотальною русифікацією та пропагандою дегуманізації та демонізації проявів української ідентичності. Ця пропаганда супроводжується закликами до ідеологічних репресій та суворої цензури в політичній, культурній та освітній сфері. Книги з історії України та українську літературу оголошено „екстремістськими”. Культурна чистка, яку РФ проводить на тимчасово окупованих територіях впливає на саму здатність населення

користуватися культурною спадщиною України та ставить під загрозу формування обізнаності суспільства щодо важливості такої спадщини та її охорони. Таким чином російська сторона намагається знищити історичні та художні свідчення про існування української ідентичності.

Іншим викликом знищення культурної спадщини України є дестабілізація культурного життя в країні, яка ускладнює системне користування, відтворення та примноження культурної спадщини України у форматі живих культурних практик культурної спадщини українського народу. Російська агресія зумовила масштабне переміщення та фізичні втрати людського потенціалу, усталених культурних зв'язків та практик. В ході російської агресії зазнали знищення цілі міста з їх самобутньою соціокультурною ідентичністю та людським потенціалом. Знищення української культурної спадщини у російській військовій тактиці переслідує низку мотивацій – збагачення коштом культурного надбання поневоленого народу, намірів стерти українську ідентичність та пригнобити моральний дух (спроможність опору і відновлення) українського народу.

Спротив російській агресії обумовив в українському суспільстві подальше утвердження національної ідентичності на користь цінностей та ідеалів європейського цивілізаційного простору. Так, відповідно опитуванню Центру Разумкова в українському суспільстві зростає суспільна значущість демократичних цінностей, а також – національна та проєвропейська ідентичність. Так, даючи відповідь на питання, до якої культурної традиції вони себе відносять, у травні 2023р. респонденти найчастіше відповідали, що відносять себе до української культурної традиції (81%). Частка таких порівняно з 2006 р. істотно зросла (тоді вона становила 56%). З 7% до 10% зросла також частка тих, хто відносить себе до загальноєвропейської культурної традиції, і знизилася — тих, хто відносить себе до російської (з 11% до 0,5%) та радянської (з 16% до 4%) культурних традицій. Також, відповідно результатам дослідження, якщо у 84% респондентів в Україні Європейський Союз асоціюється більшою мірою з прогресом і розвитком, то Росія у 83%

опитаних – з відсталістю і регресом (у 2017р. така асоціація виникала «лише» у 51%) [9]. Відтак, повномасштабне вторгнення РФ в Україну інтенсифікувало тривалі в українському суспільстві процеси цивілізаційного вибору у напрямку інтеграції до Європейського Союзу та відмежування від „руського міру” [10]. Таким чином трансформація національної ідентичності у ціннісних координатах європейського цивілізаційного простору став опорою протидії намаганням РФ знищити та заперечити саме існування української ідентичності.

Намагання РФ стерти українську ідентичність консолідувало представників мистецького, громадського та експертного середовища навколо питань збереження і відновлення культурної спадщини України. Беззаперечною є міжнародна підтримка й консолідація демократичного світу проти культурного знищення в Україні. Вже невіддільною складовою культурної спадщини України стали створені у 2022 році у Києві, Ірпені, Горенці та Бородянці графіті англійського митця Бенксі чи встановлена у Львові робота італійського скульптора Е. Джіаннеллі. Ця спадщина, матеріальна та нематеріальна, вже стала складовою української ідентичності та історичної пам'яті про європейський демократичний вибір українського народу, його досвіду стійкості та опору в російсько-українській війні. Про марність намагання знищити національну ідентичність через руйнування об'єктів культурної спадщини під час війни відзначає Н. Ашерсон [11, с. 27],

Трансформація суспільної свідомості на тлі російської агресії актуалізує питання яку культурну спадщину ми плекаємо і з якою ми здійснюємо свій власний євроінтеграційний поступ. Від питань зміни підходів до управління культурною спадщиною залежить сталий повоєнний розвиток України та відновлення національної культурної спадщини як складової європейського культурного простору, його цінностей та ідеалів.

Оновлення підходів до формування та реалізації державної політики охорони культурної спадщини передбачає необхідність змін нормативно правового та управлінського характеру. Базове законодавство повинне

відповідати викликам, які постали перед Україною в умовах російської агресії, а також – євроінтеграційному курсу України. Відповідно до Закону України „Про охорону культурної спадщини” поняття „культурна спадщина” це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. Об'єкт культурної спадщини - визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність” [12]. Реформування підходів до захисту та управління культурною спадщиною потребують імплементації у національне правове поле ширшого розуміння культурної спадщини, яка б охоплювала як матеріальну, так і нематеріальну культурну спадщину українського народу.

Роль культурної спадщини, яку вона відіграє в російсько-українській війні, обумовлює необхідність удосконалення вітчизняного законодавства у контексті її вагомого значення для збереження національної ідентичності. У березні 2023 року до Верховної Ради подано законопроект № 9072 „Про внесення змін до Закону України „Про національну безпеку України” щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті” [13], яким серед національних інтересів України пропонується закріпити „збереження культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації”. Такі ж положення доцільно закріпити й у базовому Законі України „Про охорону культурної спадщини”.

Переосмислення культурної спадщини України у контексті російсько-української війни обумовило внесення змін [14] до Закону України „Про охорону культурної спадщини” щодо символів як комуністичного тоталітарного режиму, так і російської імперської політики. На підконтрольних

Україні територіях активізувались процеси демонтажу та музеїфікації символів радянського та російськоімперського минулого – наприклад, пам'ятника російській імператриці Катерині (м. Одеса), радянського герба з монумента Батьківщини-матері (м. Київ), інших реліктів російського імперіалізму та радянського тоталітаризму. Війна обумовила інтенсифікацію в українському суспільстві процесів політики деколонізації України – позбавлення від символів російського домінування в Україні.

Попри це, національне законодавство також ще потребує змін відповідно до ратифікованих Україною міжнародних конвенцій та ролі, яку культурна спадщина відіграє у збереженні національної ідентичності. Так, Закон України „Про охорону культурної спадщини” потребує імплементації Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини, до якої Україна приєдналась у 2008 році та Рамкова Конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства, ратифікована Україною у 2013 році. Ці дві Конвенції, відповідно до Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 2269 (2019) [15] сприяють ширшому розумінню культурної спадщини та її зв'язку з громадами та суспільством.

Оновлення підходів державної політики охорони культурної спадщини повинна також відповідати міжнародним підходам до управління у сфері охорони культурної спадщини, зокрема прийнятій у 2015 році ЮНЕСКО „Політиці щодо інтеграції перспективи сталого розвитку в процесі Конвенції про всесвітню спадщину” [16]. Відповідно такій політиці питання управління питаннями збереження культурної спадщини повинна охоплювати виміри сталого розвитку: екологічної сталості, інклюзивного соціального та економічного розвитку, а також зміцнення миру та безпеки.

Політика ЮНЕСКО щодо інтеграції культурної спадщини у досягнення цілей сталого розвитку відзначені підходи: бачення справедливих, мирних та інклюзивних суспільств, які визнають цінність знань, спадщини та різноманітності (ЦСР 5); популяризація культури через спадщину та творчість як ключовий фактор сталого розвитку; визнання цінності створення

інклюзивних, безпечних, стійких і сталих місту контексті збереження природної та культурної спадщини (ЦСР 11); відновлення та повернення викрадених активів (ЦСР 16), які також включають незаконний обіг культурних цінностей [17].

Реформування державної політики у сфері охорони культурної спадщини відповідно новим концептуальним підходам ЮНЕСКО повинне також враховувати виклики збереженню культурної спадщини, обумовлені російсько-українською війною. Серед першочергових таких викликів є питання притягнення до відповідальності РФ за культурне знищення української нації. Це завдання слід розглядати як складову досягнення ЦСР 5 та засобу досягнення справедливого миру в Україні. Відповідно до оприлюдненої Міжнародним Кримінальним судом у 2021 році „Політики щодо культурної спадщини” [18] напади на культурну спадщину є не лише воєнним злочином, а й можуть розглядатись у контексті злочину геноциду. Передусім це дії, які є частиною „явної моделі” конкретних намірів знищити групу: напади на будівлі, які мають культурне значення для цільової групи, які відбуваються одночасно з біологічними або фізичними засобами, спрямованими на цільову групу; насильство, спрямоване проти видатних осіб, які символізують загальну групу або мають важливе значення для її виживання; психічна шкода членам групи, завдані через атаки на її культурну спадщину. Вітчизняними дослідниками вказується також гостра актуальність удосконалення національного законодавства щодо встановлення кримінальної відповідальності за руйнування культурної спадщини внаслідок воєнних дій [19, с. 75].

Відтак умовою документування злочинів російської сторони за знищення культурної спадщини України не лише статистична фіксація руйнувань культурної спадщини, а й встановлення взаємозв'язку об'єктів культурної спадщини з груповою ідентичністю українського народу. На важливості врахування націленість на нематеріальну культурну спадщину та національну ідентичність для притягнення РФ за культурне знищення українського народу наголошують Т. Короткий та Я. Савченко: „...всі злочини, які містять у собі

ознаки навмисного знищення української культури та ідентичності мають отримати належну кваліфікацію щодо можливого злочину геноциду” [20].

Вітчизняні дослідники К. Бусол та А. Фроловою вказують на необхідність зміни підходу України у реагуванні на злочини РФ проти культурної спадщини. Так, дотепер Україна реагувала на такі порушення як на державному, так і на міжнародному рівні, як на порушення щодо власності, матеріальних об’єктів, хоч і особливого значення. Однак, інструменталізація РФ культурної спадщини як складової власної неоімперської політики для здійснення агресії проти України обумовлює необхідність якісно розширити аналіз злочинів російської сторони проти культурної спадщини в Україні. Така позиція України повинна ґрунтуватись на ролі культурної спадщини в політиці РФ для здійснення територіальної експансії, що загрожує не лише суверенітету України, але й світовому багатосторонньому порядку, заснованому на нормах міжнародного права [21, с. 17].

Масштабні руйнування об’єктів культурної спадщини, які здійснює російська сторона в ході повномасштабної військової агресії гостро актуалізували також питання формування на національному рівні політики зі збереження культурної спадщини в умовах відкритої збройної агресії. Формування цифрової культурної спадщини України є одним з пріоритетних напрямів збереження культурної спадщини України з огляду на здійснені атаки РФ на культурні цінності, які перебувають під посиленням захистом, а також – системні заходи зі знищення нематеріальної культурної спадщини українського народу. До проєктів з оцифрування культурної спадщини України активно долучаються представники громадянського суспільства – #SaveUkrainianHeritage, Pixelated Realities, ін. Посилилась міжнародна співпраця з оцифрування культурної спадщини України, що сприяло обміну знаннями, надання технічної допомоги вітчизняним фахівцям у сфері охорони культурної спадщини через її оцифрування. У 2022 році МКІП у співпраці з ЮНЕСКО ініціювали масштабний проєкт з оцифрування культурної спадщини України на національному рівні, а в травні 2023 року Надзвичайний

фонд спадщини ЮНЕСКО (Heritage in Emergency Fund) схвалив проєкт допомоги Україні на 1,5 млн доларів для розвитку інструментів цифровізації у сфері культурної спадщини України. На часі імплементація державної політики з цифрової культурної спадщини в базове національне законодавство зокрема, впровадження в Закон України „Про охорону культурної спадщини” таких понять як „цифрова культурна спадщина”, „оцифрування”, „цифрова трансформація”, „цифрове збереження”.

Одним з пріоритетів державної політики з цифровізації культурної спадщини України може стати інтеграція до Європейської цифрової платформи з розширення можливостей культурної спадщини (Europeana), що передбачає впровадження європейських підходів до збереження культурної спадщини в епоху розквіту цифрових технологій. У 2021 році Європейська комісія представила бачення цифрової трансформації Європи до 2030 року, а також рекомендації щодо спільного європейського простору даних у сфері культурної спадщини. Рекомендація щодо спільного європейського простору даних для культурної спадщини [22] охоплює всі типи культурної спадщини (матеріальної, нематеріальної, природної, цифрової), включаючи всі категорії культурної спадщини під загрозою. У документі культурна спадщина розглядається не лише як ключовий елемент європейської ідентичності, що спирається на спільні цінності, але також – як важливий чинник європейської економіки, сприяючи інноваціям, творчості та економічному зростанню.

Реалізація рекомендації передбачає розробку та системне оновлення національної цифрової стратегії щодо культурної спадщини. Національна стратегія цифрової культурної спадщини, відповідно рекомендації, передбачає впровадження взаємодії між сектором культурної спадщини та іншими секторами, такими як освіта, креативні та туризм з метою стимулювання інновацій для нових послуг і програм. Відтак, цифрова культурна спадщина постає важливим компонентом досягнення цілей сталого розвитку на міжнародному та національному рівнях.

Збереження культурної спадщини у контексті цілей сталого розвитку також відіграє важливу роль щодо створення інклюзивних, безпечних, стійких і сталих міст. В умовах українського суспільства, що зазнало культурного знищення низки цілих міст та повного розпаду міських громад. Зумовлене війною значне переміщення населення всередині та за межі країни передбачає розробку підходів використання культурної спадщини для реінтеграції та подальшої інклюзії різних соціальних груп у постраждалих від війни громадах.

Відновлення культурної спадщини, матеріальної та нематеріальної, має значний ресурс у подоланні психологічних травм постраждалого від війни населення – „у багатьох післявоєнних ситуаціях народ передусім намагається відновити зруйновану спадщину та відродити традиції – що отримало назву так званої „нитки безперервності” [23] – ця роль культурної спадщини є важливим етапом раннього повоєнного відновлення. Фізична реконструкція об’єктів культурної спадщини, зруйнованих під час збройної агресії РФ, містить значний ресурс відновлення людського потенціалу постраждалих від війни громад. Відбудова значущих для громад об’єктів культурної спадщини є важливою складовою політики повоєнного відновлення і свого роду, як відзначає С. Баракат, „заліковуванням ран у часі” [24, с. 24] для постраждалої від культурного знищення спільноти. Також, фізична реконструкція культурної спадщини сприяє реінтеграції представникам громад та допомагає їм відновити свою ідентичність. Така політика повинна здійснюватися у комплексі заходів з розбудови сталих міських громад з їх локальною ідентичністю, соціальним, інтелектуальним та економічним потенціалом. Реформування системи управління культурною спадщиною передбачає розробку інтегрованого підходу як щодо подолання наслідків війни, так і досягнення подальших пріоритетів сталого розвитку.

К. Бішоп, дослідниця з повоєнного відновлення культурної спадщини міста Дубровник у Хорватії, обґрунтовує необхідність використання культурної спадщини як засобу забезпечення сталого миру та примирення у суспільстві, що постраждало від війни [25]. Окрім фізичної реконструкції, у політиці

повоєнного відновлення важливим є врахування нематеріального впливу культурної спадщини на суспільство та врахування підходу до охорони культурної спадщини як процесу створення сенсів в постконфліктних наративах. Відтак, питання збереження та популяризації культурної спадщини може мати значний консолідаційний потенціал в постраждалому від війни суспільстві. Прикладом є консолідація українського суспільства та міжнародного експертного середовища навколо питань збереження культурної спадщини під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Питання культурної спадщини також мають бути інтегровані в стратегію деокупації територій України, політики перехідного правосуддя в постконфліктний період та сталого повоєнного відновлення України [26, с. 39].

З метою подальшої євроінтеграційного поступу України впровадження нових підходів до управління культурною спадщиною повинне відповідати Європейській стратегії спадщини на 21 століття [27], що охоплює компоненти:

- Сприяння соціальній участі та доброму врядуванню (S), який зосереджується на взаємозв'язку між спадщиною та суспільством, громадянством, передачі демократичних цінностей і обміну ними, а також належне врядування через партисипативне управління.
- Територіально-економічний розвиток (D), який зосереджується на взаємозв'язку між культурною спадщиною та просторовим розвитком, економікою та місцевим і регіональним управлінням з урахуванням принципів сталого розвитку.
- Знання та освіта (K), який зосереджується на зв'язку між спадщиною та спільними знаннями, охоплюючи підвищення обізнаності, навчання та дослідження.

Відтак, реформування підходів до державного управління щодо культурної спадщини передбачає з одного боку – відхід від патерналістської моделі державного управління у бік демократизації принципів управління (демократія участі та соціальної інклюзії), з іншого – інтеграцію питань культурної спадщини до сфер соціально-економічного розвитку на національному,

регіональному та місцевому рівнях. Імплементация міжнародних концептуальних та управлінських підходів до державної політики з питань культурної спадщини сприятиме забезпеченню гнучкості та стійкості системи управління культурною спадщиною, подальшому зростанню суспільної ролі культурної спадщини в питаннях збереження національної ідентичності.

Водночас як відзначає дослідник постконфліктного відновлення культурної спадщини С. Баракат [24, с. 39], не існує єдиного шаблону повоєнного відновлення культурної спадщини. Кожне постраждале від війни суспільство, яке зазнало культурного знищення, потребує розробки індивідуального підходу з метою збереження національної ідентичності. Такий підхід вимагає розробки теоретичного підґрунтя, аналітичної методології та синхронізації ресурсів міжнародних та всіх місцевих акторів. З урахуванням міжнародних підходів державна політика захисту та управління культурною спадщиною повинна відповідати тій безпрецедентній ролі культурної спадщини України, яку вона відіграє в російській агресії, а також – масштабам потреб відновлення культурної спадщини на національному рівні відповідно до регіональної та локальної специфіки втрат культурної спадщини на місцях.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Культурна спадщина посідає центральне місце в російсько-українській війні й використовується російською стороною для викорінення національної ідентичності українського народу, утвердження російського неоімперіалізму та територіальної експансії в Україні. Така політика включає знищення культурної спадщини (матеріальної та нематеріальної), розкрадання рухомих культурних цінностей та використання об'єктів культурної спадщини України для утвердження „руського міру” на окупованих територіях. З метою знищення української ідентичності на окупованих територіях російська сторона синхронізує тактику атак на матеріальну культурну спадщину, нематеріальні активи української культурної спадщини з біологічним знищенням українського народу.

У відповідь на намагання РФ використати питання культурної спадщини для здійснення російської збройної агресії в українському суспільстві активізувались процеси демаркації культурно-символічного простору від реліктів російського імперіалізму та радянського тоталітаризму. Ці процеси також відповідають змінам у національній ідентичності на користь європейських демократичних цінностей та ідеалів. Питання збереження культурної спадщини відіграло ключову роль в консолідації українського народу, подальшого утвердження національної та проєвропейської ідентичності. Зросла роль культурної спадщини як складової національної безпеки та стійкості українського суспільства.

Спричинені війною виклики та масштаб втрат культурної спадщини в Україні гостро актуалізували потребу в оновленні концептуальних та управлінських підходів державної політики щодо культурної спадщини. Це передбачає необхідність імплементації у національне законодавство ролі, яку відіграє матеріальна та нематеріальна культурна спадщина для збереження національної ідентичності українського народу. Також, реформування державної політики щодо культурної спадщини повинне ґрунтуватись на значенні культурної спадщини як складової миру й безпеки на глобальному та національному рівнях. Важливу роль у цьому процесі має належна кваліфікація та подальше притягнення винних за культурне знищення в ході російсько-української війни. Формування доказової бази щодо геноцидного характеру культурного знищення, яке здійснює російська сторона щодо України, передбачає документування російських злочинів у взаємозв'язку культурної спадщини із національною ідентичністю та її суспільним значенням.

Масштаб загроз знищення культурної спадщини обумовлює гостру необхідність інтенсифікації процесів цифрової трансформації культурної спадщини в Україні. Це передбачає включення концепту цифрової культурної спадщини в національне законодавство щодо культурної спадщини, а на рівні державного управління – вироблення та імплементацію політики цифрової культурної спадщини як інструменту її збереження, відновлення та

популяризації національної культурної спадщини. Включення цифрової культурної спадщини в пріоритети державної політики може також сприяти її інтеграції до європейської цифрової платформи культурної спадщини Europeana.

На основі проведеного аналізу можна констатувати, що політика у сфері культурної спадщини відіграє важливу роль у подоланні різнобічного комплексу викликів зумовлених війною та спроможна сформувати основу для сталого миру у постраждалих від війни громадах. Відновлення культурної спадщини може сприяти подоланню психологічних травм війни та реінтеграції різних соціальних груп в українському суспільстві. Одним з інструментів використання культурної спадщини для повоєнного відновлення є інтеграція питань управління культурною спадщиною до політики соціально-економічного розвитку на національну, регіональну та місцевому рівнях.

Реформування підходів до управління культурною повинне ґрунтуватись на основі міжнародних підходів використання культурної спадщини для досягнення цілей сталого розвитку, відповідати євроінтеграційним прагненням України та враховувати завдання повоєнного відновлення в Україні.

У зв'язку з триваючою російською агресією проти України потреба у подальших наукових досліджень щодо удосконалення нормативно-правового та інструментів регулювання питаннями збереження культурної спадщини залишається гострою. Пріоритетними є також дослідження щодо обґрунтування геноцидного характеру дій країни-агресора та притягнення російської сторони до відповідальності за злочини проти українського народу.

Література

1. Rosen, F. (2017), NATO and Cultural Property. Embracing New Challenges in the Era of Identity Wars. CHAC, Copenhagen, Denmark.
2. Рамкова Конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2013). Верховна Рада України.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_719#Text.

3. Rosen, F. (2022), NATO and Cultural Property: A Hybrid Threat Perspective. URL: <https://www.heritageconflict.org/blog/2022/3/2/nato-and-cpp-a-hybrid-threat-perspective>.

4. UNESCO (2022), “UNESCO follow up to discussions and resolutions adopted by the executive board and the general conference at their previous sessions”. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382685>.

5. Урядовий портал. Через російську агресію в Україні постраждали 835 об’єкти культурної спадщини. 12.10.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/cherez-rosiisku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-835-pamiatok-kulturnoi-spadshchynu>.

6. Bevan, R. (2007), *The Destruction of Memory. Architecture at War*, Reaktionbook, London, UK.

7. Кравченко Е., Підгорна Д. Переміщення культурних цінностей під час війни і фактор окупованого Криму. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/a3-ua.pdf>.

8. Targeted destruction of Ukraine’s culture must stop: UN experts. 22 February, 2023. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/02/targeted-destruction-ukraines-culture-must-stop-un-experts>.

9. Разумков центр. Ідентичність громадян України: тенденції змін (травень 2023 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-traven-2023r>.

10. Пирожков С., Майборода О., Шайгородський Ю. та ін. Цивілізаційний вибір України : парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. К. : НАН України, 2016.

11. Ascherson, N. Cultural destruction by war and its impact on group identities. *ICCROM Conservation Studies*, [Online], vol. 6, URL: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf.

12. Закон України „Про охорону культурної спадщини” № 1805-III. Верховна Рада України. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

13. Проект Закону України „Про внесення змін до Закону України „Про національну безпеку України” щодо збереження культурної спадщини України” № 9072. Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41472>.

14. Закон України „Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України” № 3097-IX. Верховна Рада України.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3097-20#Text> .

15. Parliamentary Assembly (2019), Safeguarding and enhancing intangible cultural heritage in Europe. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=26468&lang=en> (дата звернення: 16.08.2023).

16. UNESCO (2015), Policy Document for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention URL: <https://whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment/>.

17. UNESCO (2017), UNESCO moving forward the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247785> .

18. The International Criminal Court (2021), Policy on Cultural Heritage. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf>.

19. Яблонський В., Лозовий В., Валецький О. та ін. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2019. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf.

20. Короткий Т., Савченко Я. Нематеріальна культурна спадщина під прицілом: чи є культурний геноцид злочином? Юридична газета. [Електронний ресурс] 2023. 21 березня. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/nematerialna-kulturna-spadshchina-pid-pricilom--chi-e-kulturniy-genocid-zlochynom.html>.

21. Бусол К., Фролова А. Культурна спадщина як елемент національної безпеки: кримський контекст. *Центр оборонних стратегій*. 2021. URL: <https://defence.org.ua/kulturna-spadshhyna-yak-element-nacjonalnoyi-bezpeky-krymskyj-kontekst/>.

22. European Commission (2021), Commission proposes a common European data space for cultural heritage. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-proposes-common-european-data-space-cultural-heritage>.

23. Stanley-Price, N. The Tread of continuity: cultural heritage in post-war recovery. *ICCROM Conservation Studies*, [Online], vol. 6. URL:

[https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-](https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf)

[11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf](https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf) (дата звернення: 15.08.2023).

24. Barakat, S. Postwar reconstruction and the recovery of cultural heritage: critical lessons from the last fifteen years. *ICCROM Conservation Studies*, [Online], vol. 6. URL: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf.

25. Bishop, K. Using Cultural Heritage as a Tool in Post-war Recovery: Assessing the Impact of Heritage on Recovery in Post-war Dubrovnik, Croatia Abstract of Ph.D. dissertation, University of York. 2014. URL: <https://etheses.whiterose.ac.uk/22242/1/Katherine%20Bishop%20PhD%20Using%20Cultural%20Heritage%20as%20a%20Tool%20for%20Post-Conflict%20Recovery.pdf>.

26. Потапенко В., Тищенко Ю., Каплан Ю. та ін. Культурна спадщина та національна безпека : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2023. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezip_06092023.pdf.

27. Council of Europe (2018), European Cultural Heritage Strategy for the 21st century. URL: <https://rm.coe.int/european-heritage-strategy-for-the-21st-century-strategy-21-full-text/16808ae270>.

References

1. Rosen, F. (2017), *NATO and Cultural Property. Embracing New Challenges in the Era of Identity Wars*. CHAC, Copenhagen, Denmark.

2. Verkhovna Rada of Ukraine (2013), “Convention of the Council of Europe on the importance of cultural heritage for society”, available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_719#Text (Accessed 5 Sept 2023)

3. Rosen, F. (2022), “NATO and Cultural Property: A Hybrid Threat Perspective”, available at: <https://www.heritageconflict.org/blog/2022/3/2/nato-and-cpp-a-hybrid-threat-perspective> (Accessed 5 Sept 2023).

4. UNESCO (2022), “UNESCO follow up to discussions and resolutions adopted by the executive board and the general conference at their previous sessions”, available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382685> (Accessed 21 Sept 2023).

5. The Government portal (2023), “Due to russian aggression in Ukraine, 835 cultural heritage sites have been affected”, available at:

<https://www.kmu.gov.ua/news/cherez-rosiisku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-835-pamiatok-kulturnoi-spadshchyny> (Accessed 15 Oct 2023).

6. Bevan R. (2007), *The Destruction of Memory. Architecture at War*, Reaktionbook, London, UK.

7. Kravchenko, E. and Pidhorna, D. (2023), “*Movement of cultural values during the war and the factor of occupied Crimea*”, available at: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/a3-ua.pdf> (Accessed 25 Sept 2023).

8. UN (2023), “Targeted destruction of Ukraine’s culture must stop”, available at: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/02/targeted-destruction-ukraines-culture-must-stop-un-experts> (Accessed 29 Sept 2023).

9. Center of Razumkov (2023), “Identity of citizens of Ukraine: trends of change”, available at: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-traven-2023r> (Accessed 8 Oct 2023).

10. Pyrozhkov, S., Maiboroda, O., Shaihorodskyi, Yu. and other (2016), *Tsyvilizatsiyni vybir Ukrainy: paradyhma osmyslennia i stratehiia dii* [The civilizational choice of Ukraine: a paradigm of understanding and a strategy of action], NAN Ukrainy. Kyiv.

11. Ascherson, N. (2005), “Cultural destruction by war and its impact on group identities”, *ICCROM Conservation Studies*, [Online], vol. 6, available at: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf (Accessed 15 Sept 2023).

12. Verkhovna Rada of Ukraine (2023), The Law of Ukraine “On the protection of cultural heritage”, available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41472> (Accessed 28 Sept 2023).

13. Verkhovna Rada of Ukraine (2023). The Draft of Law “On amendments to the Law of Ukraine „On National Security of Ukraine” regarding the preservation of the cultural heritage of Ukraine and national memory”, available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41472> (Accessed 15 Sept 2023).

14. Verkhovna Rada of Ukraine (2023), The Law of Ukraine “On making changes to some laws of Ukraine regarding the peculiarities of the formation of the State Register of Immovable Monuments of Ukraine”, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3097-20#Text> (Accessed 16 Sept 2023).

15. Parliamentary Assembly (2019), “Safeguarding and enhancing intangible cultural heritage in Europe”, available at: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=26468&lang=en> (Accessed 20 Sept 2023).

16. UNESCO (2015), “Policy Document for the Integration of a Sustainable Development Perspective into the Processes of the World Heritage Convention”, available at: <https://whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment/>

17. UNESCO (2017), “UNESCO moving forward the 2030 Agenda for Sustainable Development”, available at: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247785> (Accessed 21 Sept 2023).

18. International Criminal Court (2021), “Policy on Cultural Heritage”, available at: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf> (Accessed 22 Sept 2023).

19. Yablonskyi, V., Lozovyi, V., and Valevskyi, O. (2019), *Polityka istorychnoi pam’iati v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy* [The policy of historical memory in the context of national security of Ukraine], NISD, Kyiv, Ukraine, available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/dopovid_polityka_druk_03.pdf (Accessed 22 Sept 2023).

20. Korotkyi, T. and Savchenko, Ya. (2023), “Intangible cultural heritage under the crosshairs: is cultural genocide a crime?” *Yurydychna hazeta*, [Online], available at: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/nematerialna-kulturna-spadshchina-pid-pricilom--chi-e-kulturniy-genocid-zlochinom.html> (Accessed 16 Sept 2023).

21. Busol, K. and Frolova, A. (2021), “Cultural heritage as an element of national security: the Crimean context”, available at: <https://defence.org.ua/kulturna-spadshhyna-yak-element-naczionalnoyi-bezpeky-krymskyj-kontekst/> (Accessed 18 Sept 2023).

22. European Commission (2021), “Commission proposes a common European data space for cultural heritage”, available at: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-proposes-common-european-data-space-cultural-heritage> (Accessed 20 Sept 2023).

23. Stanley-Price, N. (2005). The Tread of continuity: cultural heritage in post-war recovery, *ICCROM Conservation Studies*, [Online], vol. 6, available at: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf (Accessed 30 Sept 2023).

24. Barakat, S. (2005), “Postwar reconstruction and the recovery of cultural heritage: critical lessons from the last fifteen years”, *ICCROM Conservation Studies*, [Online], vol. 6, available at: https://www.iccrom.org/sites/default/files/publications/2019-11/iccrom_ics06_culturalheritagepostwar_en_0_0.pdf (Accessed 30 Sept 2023).

25. Bishop, K. (2014), “Using Cultural Heritage as a Tool in Post-war Recovery: Assessing the Impact of Heritage on Recovery in Post-war Dubrovnik”, Croatia Abstract of Ph.D dissertation, University of York, York, UK, available at: <https://etheses.whiterose.ac.uk/22242/1/Katherine%20Bishop%20PhD%20Using%20Cultural%20Heritage%20as%20a%20Tool%20for%20Post-Conflict%20Recovery.pdf> (Accessed 6 Oct 2023).

26. Potapenko, V., Tyshchenko, Yu., and Kaplan, Yu. (2023), *Kulturna spadshchyna ta natsionalna bezpeka* [Cultural heritage and national security], NISD, Kyiv, Ukraine, available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezip_06092023.pdf (Accessed 5 Sept 2023).

27. Council of Europe (2018), “European Cultural Heritage Strategy for the 21st century”, available at: <https://rm.coe.int/european-heritage-strategy-for-the-21st-century-strategy-21-full-text/16808ae270> (Accessed 6 Oct 2023).

Стаття надійшла до редакції 26.10.2023 р.